

Іван Зілинський (Краків)

МОВА ЗАКАРПАТСЬКИХ УКРАЇНЦІВ.

Закарпаття — його природа й люди, його матеріальна та духовна культура — було вже здавна предметом значного зацікавлення своїх і чужих дослідників. Це зацікавлення в останньому часі зросло ще більше, обняло, поза науковцями, вже й широкі кола громадянства, і в різних видавництвах появляється що раз більше описів цієї країни. В усіх цих описах переважає погляд, що ціла ця країна незвичайно цікавий з кожного погляду заповідник, який, завдяки свому донедавна тяжко доступному географічному положенню, зберіг, у самому серці середньої Європи, багато дуже вартісної матеріальної та духовної старовини. Торкається це в такій самій мірі й мови, яка виявляє багато архаїчних прикмет. На деякі з них (у ділянці звучні, відміни та слівництва) звернули вже здавна увагу [пор., н. пр., Іван Верхратський, Знадоби для пізнання угорськоруских говорів, „Записки Науков. Т-ва ім. Шевченка“, т. XXVII (1899), ст. 1—9, і т. XL (1901), ст. 1—15]. Цікава з приводу мови цієї закутини — думка проф. Богдана Лепкого, що, втікаючи восени 1914. р. перед москалями, опинився на Закарпатті в м. Сатмар-Нейметі, яке лежить на південний захід від м. Хусту над р. Самошем. Пробуваючи там довший час, він мав нагоду пізнати мову довколишнього українського населення: вона видавалася йому дуже старовинною, нагадувала просто мову „Слова о пълку Игоревѣ“¹⁾. З другого боку, місцеві селяни після розмови з проф. Лепким вирішили, що їх простий „руський язык“ кращий від української літературної мови Лепкого...

Полишаючи на боці різні погляди різних людей на мову наших закарпатських братів — у цій справі дехто, як ось москвофіл Г. Ге-

¹⁾ На „Етнографічній Карті Угорської Русі“ С. Томашівського, С. Петербург, 1910, 1:300.000, дійсно в околиці Сатмар-Нейметі зазначено кілька українських островів, с.с.: Как, Беренд, далі: Рожаль, Шар, Шаркыз-Уйлак, Йовжеф-газа та Араньошмедеш, де живуть останки колишніх невинародовлених іще „руських“ колоністів, що походять, імовірно, з Мармароцини (пор. ст. 36—7).

ровський, добалакався до того, що закарпатські говори зближуються до російських говорів, а француз Jéromé Thagaud висловив погляд, що карпатські „русини” нічим не різняться від мешканців Москви й Петербургу — спинимося на думках самої закарпатської інтелігенції щодо мови її землі.

Щодо цього можемо тут розрізнити чотири групи:

1. „Карпаторосси”, що, вважаючи себе за членів „єдиного недѣлимаго русскаго народа”, не признають, очевидячки, української літературної мови, називають її „штучним твором” (жаргоном), а самих українців звать зневажливо „мазепинцями”, видумкою німців, поляків і т. п. Вони самі стараються вживати в письмі й у слові російської літературної мови, та, не знаючи її добре, особливо її правильної вимови, насправді говорять і пишуть куріозним воляпюком, — мішаниною мови староцерковнословянської та російської з т. зв. „малорусскимъ произношеніемъ”.

2. Тверді карпатські „русини”, консервативні й регіональні патріоти, що також не признають ані української літературної мови, ані терміну „український”, самі силкуються говорити та писати „ублагородненою” місцевою „карпаторуською” мовою, а властиво-чудернацьким „словяноруським язичієм” (тобто архаїчними місцевими говорами з домішкою слів і форм староцерковнословянських), яким говорили чи писали наші галицькі предки перед сто роками²⁾.

3. Поступові „русини-народовці”, які вважають себе за частину українського народу, самостійного й окремого від москалів, і стараються вживати літературної мови, дуже зближеної до всеукраїнської, але їм було якось дуже трудно, аж до останнього часу, позбутися різних архаїзмів у своїй „писаній” мові, залишити анахронічний т. зв. етимологічний правопис та замінити термін „руський” на „український” (подібно, як це було в нас, у Галичині, перед 40 роками).

4. Свідомі українці, що належать до середньої та молодшої генерації, без застережень приймають усеукраїнську, понадговорову, літературну мову й пишуть т. зв. фонетичним правописом (хоч у школі їх учать т. зв. етимології).

У звязку з вище сказаним виринають такі питання:

1. Чому саме на Закарпатті так глибоко закорінилося й досі ще держиться розмірно найсильніше русофілство?

²⁾ Подібні погляди висловив перед 100 роками М. Лучкай у своїй граматиці: *Grammatica Slavo-ruthena*, Vudaе, 1830, ст. V—XVI, він уважав українську закарпатську мову за старовинний діалект старославянської мови та насправді написав граматику старої княжої т. зв. словеноруської мови (пор. В. Сімович. *Grammatica Slavo-ruthena* М. Лучкая, ч. I, Науковий Збірник тов. „Просвіта” в Ужгороді, р. VII—VIII, за р. 1930—31., окр. відбитка, ст. 89—90).

2. У чому причина якоїсь дивної нехоті, а нерідко й завзятої ненависти та ворожости до літературної української мови не лише у карпаторосів-русофілів, але частинно і в нейтральних закарпатських русинів, інтелігентів і навіть неписьменних селян? Чи (поминаючи випадки продажного ренегатства, впливи сторонньої політичної агітації, консерватизм, брак розуміння взаємини і різниці поміж літературною і простонародною мовою, тощо) причини не треба шукати загально глибше, а саме у згаданій архаїчності, відсталості закарпатської простонародної мови?

3. Чи й наскільки закарпатська простонародна мова зберегла насправді ще й досі такий старовинний характер, що її можна порівнювати з мовою „Пісні про похід Ігоря“?

Цілком об'єктивну відповідь на ці питання повинні дати наукові дослідники мови закарпатських українців.

*

Вузькі рамки цієї статті не дозволяють зайнятися тут докладніше обговоренням двох перших питань; тимто я зверну увагу на три статті д-ра Івана Панькевича³⁾, де він пояснює, чому ще рано було (в 1936. р.) говорити про закінчення на Закарпатті з правописною архаїчністю, чому навіть і він (галичанин) був змушений друкувати всі три видання своєї граматики⁴⁾ тим анахронічним етимологічним правописом; як пізно збудилася та яким важким шляхом і серед яких різних внутрішніх і сторонніх перешкод поступала дуже поволі українська національна свідомість на Закарпатті.

І на третє питання повинні дати відповідь наукові праці Івана Панькевича, який, починаючи від 1922. р., займався систематичними дослідженнями українських закарпатських говорів. Особливо важливі дві останні праці Панькевича, бо в них він опублікував кінцеві висліді своїх довголітніх студій.

У першій з них, п. н. „Відношення південно-карпатських говорів української мови до всіх інших українських говорів і передовсім до північно-карпатських“ [„Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“, т. CLV (1937), 173—89 і окрема відбитка] Панькевич старається доказати тісний генетичний зв'язок поміж закарпатськими й галицькими карпатськими говорами, що по обох боках карпатського хребта діляться на три діалектичні групи: лемківську, бой-

³⁾ 1) Український правопис на Закарпатті, „Рідна Мова“, IV (1936), 493—6.

²⁾ Етимологічний правопис на Підкарпатті, історичний нарис, *ibidem*, V (1937), ст. 7—14 і 3) Взірці літературної мови й правопису Підкарпаття (*ibid.*, ст. 183—6).

⁴⁾ Д-р Іван Панькевич, Граматика руського языка для школ середних и горожанських, третє перероблене и доповнене видання, накладом Державного видавництва в Празі, 1936. р.

ківську та гуцульську, і зовсім справедливо відкидає згадане вище безпідставне й тенденційне твердження Геровського. Але ж це бур лише тимчасовий, дуже скорочений зміст одного розділу дуже об'ємистої (550 ст.) праці Панькевича, що її друк у Празі дуже затягнувся, і що нарешті побачила світ щойно у вересні 1938. р.⁵⁾.

Зміст цієї незвичайно солідної та важливої праці дуже багатий і різномірний. По за докладним описом звучні та відмінні, при помочі звичайної та експериментальної фонетики, методом діалектологічної географії, крім фонетично записаних зразків мови в 109 селах, вона обіймає ще такі розділи: Переднє слово; Резюме чеською і французькою мовою; Дотеперішні дослідження над південно-карпатськими українськими говорами; Мета й методи праці; Заселення південно-карпатської області українським населенням та стичність його з чужим етнічним елементом; Південно-карпатські українські говори в історичному розвитку; Наголос і квантита; Язикові явища на мапі; Напрямізоглас; Питання діалектологічного розподілу українських говорів Підкарпатської Русі і суміжних областей; Південно-карпатські говори у відношенні до других українських говорів: а) лемківські, б) бойківські, в) гуцульські говори; Висновки; Південно-карпатські українські говори та другі словянські мови; Приложення: Мапа Підкарпатської Русі і Східньої Словаччини, 1:300.000 (підклад з зазначеними горами, ріками й важнішими місцевостями) і п'ять калькових мап із зазначеними ізогласами.

Коротко кажучи, цей науковий твір, що в нім опрацьовано, згідно з найновішими вимогами сьогочасної науки, один із найцікавіших відтінків нашої мовної території, має велике значіння для української діалектології та для пізнання історичного розвитку української живої мови.

А тепер придивімся, чи є яка користь із цієї великої наукової книги для ширших кол нашого громадянства, чи приступна та зрозуміла вона для неспеціалістів, і чи можна в ній знайти відповідь на поставлене вище під 3. питання?

В 236. ч. „Діла” з 23. жовтня 1938. р. появилася на цю книгу рецензія м. р., де рецензент, зазначивши на вступі, що вона появляється саме в пору, справедливо називає її незвичайно сумлінною й вартісною працею, зазначає, що це єдина досі праця, яка дуже докладно й систематично подає поодинокі звукові і морфологічні

⁵⁾ Повний заголовок цієї праці такий: „Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, з приложенням 5 діалектологічних мап. Частина I.: Звучня і морфологія”, Прага, 1938, 8^о, ст. 550. Накладом комісії для дослідів Словаччини й Підкарпатської Русі при Словянським Інституті в Празі.

прикмети цілої закарпатської української території, та що вона оперта головню на власних теренових дослідах автора.

Інформуючи читачів „Діл-а” про висновки, до яких доходить Панькевич на основі своїх довголітніх студій, рецензент з’ясовує їх в ось який спосіб: „що мова закарпатських українців не творить якоїсь окремої діалектольогічної групи, і що не можна вважати її за щось споріднене з т. зв. чернігівськими діалектами (дехто звав їх архаїчними), а що це ті самі карпатські говори (лемківський, бойківський, гудульський), що їх подибуємо і на північному боці Карпат у Галичині, та тільки тут і там подибуються в них деякі своєрідні прикмети, що виринули підо впливом сусідських мов (словацької і румунської), чи наслідком довгого мадярського панування”.

З вище наведеного читач може винести таке вражіння, що єдина різниця поміж південними й північними карпатськими говорами лежить лишень у домішці чужих, сусідніх мов. А тимчасом Панькевич пише виразно на ст. 31. своєї праці, що „різниці між ними” (тобто між південно- й північно-карпатськими говорами) „полягають на збереженні більшої архаїчності (розбиття моє), як в говорах північно-карпатських, а тим більше в порівнанні з другими говорами”, або також і в висновках на ст. 395: „Середина карпатських говорів виказує деякі старші, більше архаїчні явища⁷⁰⁾ і подібно на ст. IV. і при описі поодиноких явищ фонетичних і морфологічних.

Причина, чому рецензент не звернув уваги в рецензії на архаїзми в закарпатських говорах, лежить, здається, в тому, що Панькевич не підніс як-слід (особливо у висновках) цих архаїчних прикмет і не пояснив ніде, яке значіння мають вони для граматичної структури й системи поодиноких закарпатських говорів. І це є власне одна з важливих недотач цієї, зрештою, дуже цінної праці, а саме, що автор, характеризуючи говори та їх групи, вичислює звичайно механічно спільні або відмінні мовні прикмети та кладе головну вагу на їх число, а не на на їх вартість для системи і взагалі для структуральної будови цілих говорів або їх груп.

І так, напр., Панькевич не прикладає майже ніякої ваги до закарпатських а р х а ї з м і в, хоч насправді деякі з них грають у теperішній структурі поодиноких закарпатських говорів визначну ролю.

⁷⁰⁾ Переголос старих закритих *o, e* на *у, ь, ъ*, зберігання м’якості закінчення 3. особи *sing. і plur. praes.* — широкий відтінок у під наголосом, асиміляцію *pl* в *ll*, або нові невідомі явища на північній стороні Карпат.

Для прикладу обговорю тут коротко тільки значіння браку повного т. зв. ікавізму, тобто вимови старих *о, е* в нових закритих складах як *у, ю, н*. пр.: *кунь, вул, стул, мюд* (меду), *нюс* (нести), *вюї* (вести) і т. д. у т. зв. середньозакарпатському говорі⁷⁾, замість загально-українських: *кiнь, вiл, стiл, мiд, нiс, вiї*.

Спершу — кілька слів про старовинність такої вимови. Початок якісних змін у вимові старих голосівок *о, е* в напрямі до звука *і* почався в українській мові в половині XII. в. (після зниклу глухих т. зв. „з” та „ь”). Протягом XIII. віку згадані голосівки (*о, е*) вимовлялися як *у, ю*, — і на це знаходимо вже в грамотах XIV. в. багато прикладів⁸⁾.

Отож середньо-закарпатський говір зберігає нам, завдяки своєму географічному положенню, староукраїнську вимову звуків *о, е*, що-найменше зперед 500 років! Така архаїчна вимова старих *о, е*, як задньо-язикові голосівки *у, ю*, замість передньо-язикового звука *і*, грає, очевидно, значну ролу в системі вище згаданого закарпатського говору в порівнянні з системою властивого бойківського говору, де, подібно, як у загально-українській літературній мові та у східньо-українських говорах, досягнув ікавізм найдавший ступінь розвитку, помякшуючи приголосівки не лишень перед *і* з *е* (*село — сiл*), але також перед *і* з *о* (*соли — сiль*). Про це можна переконатися, коли порівняти голосівкову систему котроїнебудь говірки середньо-закарпатської на підставі текстів Панькевича з голосівковою системою бойківського говору. Так, н. пр., у говірці села Драгово⁹⁾ [на північний схід від Хусту] на загальну кількість 333 голосівок виступає 246 (74%) задньо-язикових голосівок, і лишень 87 (26%) передньо-язикових голосівок; зате голосівкова система бойківського говору при такій самій кількості голосівок виявляє 223 (67%) задньо-язикових і 110 (33%) передньо-язикових голосівок. Подібна процентова перевага задньо-язикових над передньо-язиковими голосівками є також у всіх інших селах закарпатського у-діалекту. У східньо-українських говорах, подібно, як і в українській літературній мові, де нема вже архаїчної бойківської вимови старого задньо-язикового *ы* (*дым* супроти — *дик*), через те, що пересунулося його місце артикуляції

⁷⁾ Див. Ів. Зілинський, Карта українських говорів з поясненнями, Варшава, 1933, ст. 8—9, і — Границі бойківського говору (з картою), „Літопис Бойківщини”, ч. 10., Самбір, 1938, ст. 7—9.

⁸⁾ Див. галицькі грамоти: *дрвздъ, свквзмъ* (1354. р.), *декрокъливо, првзичимъ* (1366. р.), *скеюй жикъ, на скею-ъ сакъ* (1398. р.). — Перші приклади вимови *о* як *і* стрічаємо щойно з початком XV. в.: *Тодѣр* (= Теодор), *Сигѣт* (= Сигот) у мармароській грамоті з 1404. р.

⁹⁾ Див. Ів. Панькевич, Українські говори..., ст. 439, 9 перших рядків.

(вимови) до передньої частини ротової ями так, що воно злилося з загально-українським *и*, змінилася ще більше пропорція на користь передньо-язикових голосівок, яка виявляє вже 138 (41,4%) супроти 195 (58,6%) задньо-язикових голосівок.

Вище поданий розподіл голосівок впливає, ясна річ, на загальне акустичне вражіння архаїчної закарпатської вимови в порівнянні з вимовою бойківською, і ще більше — із східньоукраїнською, яка визначається розмірно вищим і м'якшим тоном.

Коли, крім цього, взяти на увагу ще інші архаїзми (у звучні, у відміні, у слівництві), то не буде дивно, що для закарпатського темного селянина старословянська мова, яку він чує в церкві, або російська мова, яка містить у собі багато старо-церковнословянських елементів, та декому з закарпатської інтелігенції, можуть видатися ближчими для їх вуха від загально-української, літературної мови, якої вони, через брак українських шкіл, не могли досі ближче пізнати.

Знаменне теперішнє географічне поширення вище обговореної вимови звуків *о, е* як *у, ю* лишень на двох розмірно великих островах, хоч колись мусіла вона обіймати далеко більший, суцільний простір південного Закарпаття. Західній острів із такою старовинною вимовою займає простір приблизно від вододілу поміж рр. Лабірцем і Ужем до долини р. Ляториці; східній острів — приблизно від долини р. Великої Ріки до долини р. Тересви¹⁰).

Розрив вище згаданого, первісно суцільного мовного простору на острови повстав через те, що від півночі (нижче полонинського пасма) поміж рр. Ляторицею і Вел. Рікою втиснувся широкий клин із молодшою вимовою звуків *о, е* як *у* (= лямбілізоване, заокруглене *і*, подібне до — німецького *ü* у словах: *schützen, Mütze* і т. п.) та *е* як *ьу*. — Ця вимова творить уже перехідний ступінь до повного „ікавізму“, тобто до вимови звуків *о, е* як *і, ьі* (*кіль, віль; льід, заньіс*), яка є панівна на північ від полонинського пасма, на цілій Верховині та, крім цього, в доріччі Білої та Чорної Тиси, на просторі закарпатського гуцульського говору.

З вище сказаного видно, що на території закарпатської країни можна ще й тепер на власні очі бачити в мініятурі цілу історичну еволюцію, що її перебула українська мова щодо якісних змін звуків *о, е* в нових закритих складах від XIII. в. аж до повного „ікавізму“, який, шляхом вирівнювання закарпатських діалектичних різниць, на наших очах здобуває собі поволі право громадянства і в літературній і в простонародній мові Закарпаття.

¹⁰ Окрім цього, існує ще така вимова у групі кількох сіл над р. Руською кол. Марамароша в теперішній Румунії (див. Паськевич, Українські говори..., ст. 186—94 і мапа ч. I).

DIE SPRACHE DER TRANSKARPATHO-UKRAINER.

(Zusammenfassung).

Die Mundarten der transkarpathischen Ukrainer entsprechen denen ihrer Landsleute nördlich der Karpathen (den Lemken, Boiken, Huzulen), sie weisen aber, dank der geographischen Lage des Landes, viele Archaismen auf, auf die bereits viele Sprachforscher (z. B., *Lutskay*, 1830, *I. Verchratskyj*, 1899, 1901... vor allem aber *I. Pavlyk* in der unlängst erschienenen großen Arbeit über die Mundarten dieses Landes, Prag, 1938) hinwiesen. Unter den phonetischen Archaismen ist besonders die altertümliche Aussprache der ursprünglichen Vokale *o*, *e* in neuen geschlossenen Silben als *u*, *'u*, (*vul*, *stul*, *kuñ*; *l'ud*, *t'utka*, urspr. *vol*, *stol*, *koñ*; *led*, *tetka* u. s. w.), statt des allgem.-ukr. *i*: *vil*, *stil*, *kiñ*; *l'id*, *t'itka* u. s. w. bemerkenswert. Diese, im Vergleich mit dem allgemein-ukrainischen so genau. „Ikavismus“ mindestens um 500 Jahre zurückgebliebene Aussprache der alten *o*, *e*-Vokale umfaßt jetzt nur noch zwei größere Inseln, von denen die westliche annähernd den Raum von der Wasserscheide zwischen den Flüssen Laborec und Už bis zum Latoryca-Tale und die östliche — ungefähr das Gebiet zwischen den Tälern der Teißnebenflüsse: Velyka Rika und Teresva einnehmen.

Die oben erwähnten Dialektinseln mußten einst ein weit größeres geschlossenes Gebiet umfassen haben, welches später durch die vom Norden eingedrungene Aussprache der alten *o* als *ü* (wie in den deutschen Ausdrücken *Mütze*, *schützen*), *e* als *'ü* (*vül*, *stül*, *küst'*; *l'üd*, *t'ütka*) in zwei Inseln getrennt wurde.

Diese verhältnismäßig jüngere Aussprache bildet nun eine Übergangsstufe zur allgemein-ukrainischen „ikavischen“ Aussprache: *vil*, *stil*, *kiñ*; *l'id*, *t'itka*..., welche im transkarpathischen Hochlande („Verchovyna“), längs des Karpathenkammes, sowie in der transkarpathischen Huzulenmundart im Flußgebiete der oberen Theiß (Čorna und Bila Tysa) schon vorherrschend ist.

Demnach kann man in den oben erwähnten ukrainischen transkarpathischen Mundarten noch jetzt die Hauptstufen der historischen Entwicklung beobachten, welche das Ukrainische im Laufe mehrerer Jahrhunderte bezüglich der qualitativen Änderungen der ursprünglichen *o*, *e*-Vokale in neuen geschlossenen Silben bis zum vollen „Ikavismus“ durchgemacht hat.

